

I. ФРАНКО В КОНТЕКСТІ МОВОТВОРЧИХ ТЕНДЕНЦІЙ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Шмілик І. Д.

ВСТУП

У становленні української літературної мови значну роль відіграв І. Франко. Особливості мови письменника неодноразово було представлено і в розділах праць з історії української мови (В. Чапленко, І. Огієнко, В. Русанівський), і в окремих розвідках В. Лева, Ф. Жилка, З. Франко, П. Коваліва, Л. Полюги, І. Ковалика та І. Ощипко, Т. Панько, І. Матвіяса, І. Ціхоцького, О. Сербенської, В. Грещука, З. Терлака, М. Лесюка, Г. Гримашевич, О. Сколоздри-Шепітко тощо. У синтаксичному аспекті мову художньої прози І. Франка досліджував І. Петличний, мову наукових праць – О. Труш. Аналізу варіантів прозових творів І. Франка, які зазнали авторського редакторського опрацювання, присвячено студії Н. Корнієнко, І. Ощипко, Н. Фарини. Питання літературної мови в листах І. Франка представлено в розвідці В. Статєєвої, дослідження мовно-правописного редагування літературної та наукової спадщини Каменяра репрезентовано у працях М. Білоус, Л. Невідомської. Лінгвокомунікативні, когнітивні, лінгвосеміотичні та лінгвостатистичні виміри прози І. Франка досліджували Ф. Бацевич С. Бук, Л. Процак, А. Сваричевська, О. Ясіновська. Теорію лінгвоперсонології, зокрема комунікативний і дискурсивний простір мовної особистості Івана Франка вивчав А. Загнітко. Комунікативна компетенція Каменяра стала об'єктом дослідження Т. Космеди. Однак на сьогодні не до кінця висвітлено роль його поезій у становленні української літературної мови, оскільки до І. Франка в Галичині не було єдності в думках щодо шляхів її розвитку й нормування і, відповідно, письменник був змушений працювати в умовах, коли поряд з літературною мовою на народній основі існувало язичіє.

1. Варіанти української літературної мови

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у терміносистему української мови було введено поняття «варіанти національної мови» та його потрактовано як «різновиди однієї національної мови, що використовуються в різних суспільних, територіальних межах і усталюються як форми літературної мови»¹; «різновиди однієї національної (етнічної) мови, що використовуються учасниками міжособистісної міжмовної комунікації у різних суспільних, територіальних межах; паралельно чинні форми мови»². Незважаючи на тривалу історію української літературної мови писемної та усної форми, у мовознавстві загальноприйнятою була думка про те, що в основі української літературної мови лежать говори Середньої Наддніпрянщини, галичанізи ж вважалися відхиленням від норм, визначених на основі східного варіанта. У новій українській мові кінця ХІХ – початку ХХ ст. виокремлено східноукраїнський варіант літературної мови, який базувався на південно-східних, північних і волинському та подільському південно-західних говорах, та західноукраїнський, діалектну основу якого становили решта говорів південно-західного наріччя³. Це пов'язано з тим, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. українська літературна мова переживала надзвичайно складний етап розвитку, оскільки «суспільно-політичні умови, в яких перебував український народ, розділений між Російською та Австро-Угорською імперіями, спричинилися до існування двох варіантів літературної мови – східноукраїнського та західноукраїнського, що характеризувалися відповідними регіональними нормами»⁴.

У ХІХ ст. галицька інтелігенція усвідомила єдність української мови наддніпрянської з наддністрянською, необхідність її вивчення та розбудови, впровадження в освіту й науку. Певний час галицькі українці вважали, що літературною мовою не може бути жива народна мова, лише церковнослов'янська – виникає велика кількість

¹ Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С.Я. Єрмоленко, С.П. Бибик, О.Г. Тодор; за ред. С.Я. Єрмоленко. Київ: Либідь, 2001. С. 227.

² Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т.1: А–Й. 402 с.; Т. 2: К–О. С. 101.

³ Матвіяс І. Відображення особливостей говорів у мові української художньої літератури. *Мовознавство*. 2008. № 6. С. 3–4.

⁴ Єрмоленко С. Літературна мова. *Українська мова. Енциклопедія* / ред. кол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови). 2-ге вид., випр. і доп. К.: «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана. 2004. С. 319.

т.зв. москвофілів. Як наслідок, із 1851 р. Галичина має нову літературну мову – українсько-російське язичіє⁵. У Галичині та Буковині «після періоду модного захоплення москвофільством уже в дев'яностих роках основна маса духовенства повертається до українства. Щодо богослужб, то їх завжди відправляли церковнослов'янською мовою з українською вимовою»⁶. Національне відродження в Галичині супроводжувалося заснуванням великої кількості шкіл, із народною мовою викладання, багато уваги було приділено виробленню українського алфавіту й правопису. І хоча Емський указ, як зауважує В. Русанівський, «надовго поклав кінець і спробам виробити оригінальне українське письмо і намаганням впорядкувати українську граматику», однак розвиток граматичної думки і словникарства у Східній Україні позитивно вплинув на пробудження наукової уваги до української мови в Галичині й у Закарпатській Україні⁷. Особливість мовної ситуації в Галичині полягала в тому, що освічені українці хоч і розмовляли між собою по-українськи, однак було б перебільшенням вважати, що вони говорили тою мовою, якою писали автори з підросійської України і яка теоретично вважалася взірцем для всієї України. На думку Ю. Шевельова, «і до тодішньої мови підросійської України термін «літературна» можна прикладати з великим застереженням. Існували певні правила вжитку, але вони не були унормовані, ні навіть ґрунтовно описані, не було й авторитету, що міг би їх запровадити»⁸.

Отже, «нова українська літературна мова (на народній основі) з кінця XVIII і початку XIX ст. розвивалася, в основному, під впливом двох літературно-мовних традицій: 1) східноукраїнської (наддніпрянської); 2) західноукраїнської (надністрянської, або галицької), яка з 60–70-х років має щодалі більш виражену тенденцію наближатись до східноукраїнської»⁹. Однак українська мовознавиця Л. Ткач, досліджуючи джерела і соціокультурні чинники

⁵ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Либідь, 1995. С.178.

⁶ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. Чернівці: Рута, 1998. С.18.

⁷ Русанівський В. Історія української літературної мови. К.: Артк, 2001. С.232.

⁸ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. Чернівці: Рута, 1998. С.20.

⁹ Жилко Ф.Т. Мова Івана Франка (Лекція для студентів-заочників факультету мови і літератури). Київ-Львів: Радянська школа, 1949. С.2.

формування західноукраїнського варіанта літературної мови кінця XIX – початку XX ст., обґрунтувала розвиток і становлення в цей період наддіалектного утворення на західноукраїнських землях – галицько-буковинського койне¹⁰. У Галичині літературно-мовна традиція старокнижної мови XVIII ст. фактично не переривається в XIX ст., як це було наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. у Східній Україні, де витворюється літературна мова на народній основі. Ця традиція старокнижної мови відчутна в Галичині протягом усього XIX ст. і навіть на початку XX ст. Відповідно, дослідження передумов виникнення та особливостей функціонування західноукраїнського варіанта літературної мови кінця XIX – початку XX ст. – це «неуникненне завдання, що не розв’язавши його годі дійти історично вірогідних висновків про роль того чи іншого просторово-часового континууму в формуванні узвичаєних, а згодом і кодифікованих норм української літературної мови»¹¹.

Ґрунтовне дослідження особливостей західноукраїнського варіанта літературної мови, зокрема словотвору, словозміни, лексики та фразеології здійснив І. Матвіяс. Мовознавець зазначив, що важливу роль у формуванні західноукраїнського варіанта літературної мови становили надністрянський (М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич, М. Устиянович, О. Маковей та ін.), гуцульський та буковинський (Ю. Федькович), гуцульський (М. Черемшина), буковинський (О. Кобилянська), покутський (В. Стефанік) говори південно-західного наріччя¹². Бойківський і лемківський говори, з яких найвизначнішу роль у розвитку української літературної мови відіграв бойківський, утворюють карпатську групу говорів у південно-західному наріччі¹³. Саме з Бойківщиною пов’язана творчість І. Франка, оскільки духовним середовищем його дитинства були бойківський говір і фольклор. На думку І. Матвіяса, «бойкізми найвиразніше виявляються в лексиці

¹⁰ Ткач Л. О. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX с. Частина 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку. Чернівці: Книги-XXI, 2007. С.355.

¹¹ Ткач Л. О. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX с. Частина 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку. Чернівці: Книги-XXI, 2007. С.12.

¹² Матвіяс І. Водображення особливостей говорів у мові української художньої літератури. *Мовознавство*. 2008. № 6. С. 9–11.

¹³ Ястремська Т. Діалектний простір Галичини: говірки української мови. *Українська мова в Галичині: історичний вимір* / відп.ред. Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2011. С. 56.

творів І. Франка, фонетичні і граматичні говіркові риси загалом відображають особливості галицько-буковинської групи говорів південно-західного наріччя, що були притаманні тодішньому західноукраїнському варіантові літературної мови»¹⁴. Своєрідність словозміни західноукраїнського варіанта літературної мови полягала, як зазначає мовознавець, в основному у відображенні морфологічних форм південно-західних говорів, частково – у збереженні архаїчних форм¹⁵.

Отже, варіантність української літературної мови ХІХ – початку ХХ ст. простежувалася на всіх мовних рівнях – лексико-семантичному, фраземному, фонетичному, морфологічному, синтаксичному, стилістичному та правописному. Відмінності між західно– та східноукраїнським варіантами літературної мови зумовлені впливом різних чинників, серед яких Л. Ткач виокремила: 1) місцеві діалекти, 2) державно-політична роз'єднаність українських земель, 3) контактування з мовами вищого політичного та суспільного статусу (німецькою, російською), з мовами, на які українська інтелігенція культурно орієнтувалася (російською, німецькою, польською, церковнослов'янською) а також зі співтериторіальними мовами (польською, румунською, німецькою, угорською), 4) суб'єктивні нахили авторів – репрезентантів різних варіантів¹⁶. Відповідно, західноукраїнський варіант літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст. історично ввібрав у себе лексико-семантичні елементи соціолектів української світської інтелігенції, духовної верстви та інших груп осіб, що послуговувалися українською мовою та брали безпосередню участь у виробленні нових слів та творенні нових стилів.

2. Західноукраїнський та східноукраїнський варіанти мови в граматичних студіях

Нова українська літературна мова періоду становлення була тісно пов'язана з говорами, що стало причиною існування

¹⁴ Матвіяс І. Відображення особливостей говорів у мові української художньої літератури. *Мовознавство*. 2008. № 6. С. 12.

¹⁵ Матвіяс І. Особливості словозміни в західноукраїнському варіанті літературної мови. *Українська мова*. 2011. № 5. С. 11.

¹⁶ Ткач Л. О. Історичні передумови формування західноукраїнського варіанта літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст. та сучасні аспекти його дослідження. *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць*. Чернівці: ЧНУ, 2009. Вип. 475–477: Слов'янська філологія. С. 247.

східноукраїнського та західноукраїнського різновидів літературної мови (від виходу «Русалки Дністрової» (1837)). Ці два варіанти літературної мови відображали особливості різних українських говорів. Зокрема, східноукраїнський варіант ґрунтувався на східнополіських говірках (П. Куліш, С. Васильченко), середньонадніпрянських (Т. Шевченко, Л. Глібов, І. Неучу-Левицький, П. Мирний, М. Старицький, А. Тесленко), слобожанських (П. Грабовський, Я. Щоголів, Б. Грінченко), степових (М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий), подільських (А. Свидницький, С. Руданський, М. Коцюбинський), волинсько-західнополіських (Леся Українка). На галицько-буковинсько-карпатських говірках основана мова творів письменників, що репрезентують західноукраїнський варіант (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький, Ю. Федькович, І. Франко, О. Кобилянська, В. Стефаник, М. Черемшина, Лесь Мартович, О. Маковей та ін.)¹⁷.

У другій половині ХІХ ст. визначною подією в Галичині стала поява великої кількості ґраматик – підручників для середніх та народних шкіл або ж посібників для самостійного вивчення мови, зокрема були надруковані ґраматичні праці М. Осадци (1864), Г. Шашкевича (1865), П. Дячана (1865), О. Партицького (1873), О. Огоновського (1889), С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера (1893), В. Коцовського й І. Огоновського (1900) та ін. Мовознавці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (М. Осадца, О. Партицький, С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер, Є. Тимченко, В. Сімович та ін.) здійснили ґраматичний опис української мови, чітко схарактеризувавши мовні явища, які відбивали відмінності західноукраїнського та східноукраїнського варіантів мови.

«Ґраматика руської мови» (1893, 1914) С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера була «важливою кодифікаційною працею української мови, на яку спиралися майже всі автори подальших ґраматик, значний вплив справила вона і на формування літературної мови, а також на усталення еталонного мовного образу у свідомості українців»¹⁸, оскільки «наближалася до норм Центральної України, зокрема в запровадженні так званого фонетичного письма, хоч і з

¹⁷ Матвія І. Варіанти літературних мов. *Культура слова: міжсвідомчий збірник*. К.: Наукова думка, 1994. № 45. С. 6.

¹⁸ Зарінова М. В. Лексична варіантність в українській літературній мові кінця ХІХ – початку ХХ ст.: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 2020. С. 74.

чималою кількістю місцевих особливостей, попереджена в лексикології першим великим словником – Є. Желехівського – 1886 р.»¹⁹. Ця граматики мала значний успіх. Її було затверджено 1893 р. і неодноразово перевидано, зокрема 1907, 1914, 1928 рр.

У «Граматиці» С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера репрезентовано низку особливостей, які утверджували західноукраїнський варіант літературної мови, однак лише у виданні 1914 р. на протигагу було представлено східноукраїнські норми. Зокрема, у праці мовознавці зіставили ці особливості при словозміні: 1) в іменниках чоловічого роду «відм. 3 одн. кінчить ся правильно на *-ови* (на Україні *-ові*). Окрім того подибуєть ся деколи закінчене *-у Богу, духу* (побіч *Богови, духови*)»; «на *-еви, -єви* (на Україні *-єві, -єві*): *учителеви, добродієви*»²⁰; 2) в іменниках середнього роду «м'якої відміни», які мають закінчення «на *-е, -є* (*писанє, поясненє, житє*). «У всіх тих іменників подибуємо на Україні, в 1-ім відм. одн. замість *-є(-е)* закінчене *-я (-а)* після аналогії 1-го відм. іменників *ягня, лоша* і т.д.: *життя, безвіддя, колосся*»²¹; 3) в особових займенниках *він, вони* «на Україні уживають також замість *ним, ними, них* форм *їм, їми, їх*»²²; в «указовому» займеннику *та* «на Україні уживають замість *тої, тою* форм *тієї, тією*; замість *сеї, сею* пишуть *цієї, цією*»²³ тощо.

Натомість у «Методичній граматиці української мови» (1900) В. Коцовського та І. Огоновського описано лише західноукраїнський варіант літературної мови. До прикладу, в іменниках чоловічого роду у Д.в. однини подано тільки закінчення «*єви, єви* (*учителеви, добродієви*); по співзвучу змягченім і по р може бути *ови* та *єви* (*товаришови, ліварови* або *товаришеви, лівареви*); у, ю: *Богови, Богу, монастиреви, монастирю*»; в О.в. одн. – «*ем* (*учителем*); по змягченій і по р буває *ом* або *ем* (*товаришом і товаришем*); закінчені на й мають *єм* (*добродієм*); в О.в. жіночого роду – закінчення *-ию* та *-ю*: *частию, частю, любовю; кровию, кровю*»²⁴ [89, с. 22, 28]. Учені

¹⁹ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. Чернівці: Рута, 1998. С.21.

²⁰ Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови. Вид. 3. Відень, 1914. С.67, 71.

²¹ Там само. С.78.

²² Там само. С.85.

²³ Там само. С.86.

²⁴ Коцовський В., Огоновський І. Методична граматики української мови. 4-те, попр. вид. Вінніпег: Накладом української книгарні, 1900. С.22,28.

вказали, що в Р.в. множини деякі іменники чоловічого роду мають замість закінчення *ів, їв – ий*: *гостий, коний, гроший*; жіночого роду – *ий-ів*: *частий, піснів, ночів*. «В III, VI і VII-ім відмінку є побіч закінчень *-ям (ам), -ями (-ами), -ях (-ах) – також -ем, -ьми (-ми), -ех: грудем, грудими, пригощми, в грудех*»²⁵. Мовознавці запропонували ґрунтовні та розлогі пояснення словозміни й щодо інших іменних частин мови.

На початку ХХ ст. були укладені ґраматики, які репрезентували східноукраїнський варіант літературної мови – «Українська ґраматика» (1917) Є. Тимченка, «Грамматика українського язика» (1913) І. Нечуя-Левицького, «Грамматика української мови» (1921) В. Сімовича тощо.

В «Українській ґраматиці» (1917) Є. Тимченка, на відміну від ґраматик Західної України, зафіксовано в іменниках чол.роду в Д.в. однини закінчення – *ові, -еві, -єві (братові, слухачеві, краєві), -у*. «Пануюча форма на *-ові (-еві)*; кінцівка у вживається переважно при збігу двох дативів: *пану Иванові*; у родовому відмінку множини *-ів, -ей (-ьї)*: *панів, тестів, але коней, грошей, гостей, людей*²⁶. Для іменників середнього роду подані форми *бажання, бажанє, бажаннє*; в О.в. фіксуємо флексії *-ям, -єм*: *бажанням, бажанєм, бажаннєм*²⁷. Відмінювання іменників жіночого роду теж має свої особливості, напр.: Р., Д., М.в. одн. – *речі, тіни (тіні)*; О.одн. – *річку, тінню, частю, вдячністю*; Н., З.в. множини – *речі, тіні, часті, вдячності*; Р.мн. – *речей, тіней, частей, вдячностей* тощо²⁸.

Про два типи відмінкових форм в українській мові зазначав і В. Сімович, називаючи варіантні пари «*форми*» або «*твори*». Мовознавець не рекомендував на письмі вживати територіальні варіанти, які не збігаються з нормативними. У «Граматиці української мови для самовчання та в допомогу шкільній науці» (1919) В. Сімович вказував, що «іменики на *-я (-є)*, поутворювані з прикметників, иньчих імеників, та з дієслів [...] подвоюють перед

²⁵ Коцовський В., Огоновський І. Методична ґраматика української мови. 4-ге, попр. вид. Вінніпег: Накладом української книгарні, 1900. С.23, 28.

²⁶ Тимченко Є. Українська ґраматика. 2-ге вид. К.: Друкарня Ун-ту св. Володимира Акц. Т-ва друк. і видавн. діла, 1917. С.96, 98.

²⁷ Там само. С.100.

²⁸ Там само. С.107-108.

тим *-я (-є)* шелестівку, якщо вона тільки одна»²⁹ та наголошував, що «давальний відмінок однини має правильне закінчення *-ові*», однак зазначав, що «галицька й подільська форма – *-ови*, у м'якій відміні – *-єви*»³⁰. В. Сімович розрізняв відмінювання іменників жіночого роду III відміни, зокрема у родовому і місцевому відмінках однини допускав такі закінчення: *повісти, тини (тіні), ночі*; решта іменників вказаної відміни мали відмінюватися за аналогією³¹. Лінгвіст зауважив, що «у західноукраїнських говірках у цілій цій відміні ніякої різниці немає, всі іменники відмінюють ся як: *повість*»³².

Отже, аналіз окремих граматичних явищ у працях, надрукованих наприкінці XIX – на початку XX ст. на теренах Галичини та Наддніпрянщини, засвідчує різноманітність форм, що було спровоковано саме наявністю двох варіантів літературної мови. Як слушно зазначає М. Зарінова, «наукові граматики, звертали увагу на питання варіантності, вказуючи не тільки на існування паралельних форм, але й на причини їх виникнення. Практичні ж граматики розглядали еквівалентні форми менше, що було зумовлено їх призначенням»³³. Однак у цих граматиках у межах одного варіанта (західно– чи східноукраїнського) теж не було чіткої, виробленої системи. Спільна літературна мова, на думку тогочасних мовознавців, мала творитися на базі лише східного варіанта, а не як сума двох варіантів. «З бажанням галичан внести і свою лепту у витворену спільними зусиллями єдину в майбутньому літературну мову не захотіли рахуватися ні тоді, ні пізніше»³⁴. Неприйнятність для наддніпрянців західних лексем стало практикою і лексикографічних праць, наприклад, «Словарь української мови» Б. Грінченка, 1907–1909. Із встановленням радянської влади у Західній Україні і, відповідно, обов'язкового єдиного правопису і норм літературної мови, західноукраїнський варіант «був усунений з

²⁹ Сімович В. Граматика української мови для самовчання та в допомогу шкільній науці. Друге видання з одміними й додатками. Київ–Ляйпціг: Українська накладня, 1919. С.64.

³⁰ Там само. С.148.

³¹ Там само. С.168.

³² Там само. С.169.

³³ Зарінова М.В. Лексична варіантність в українській літературній мові кінця XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. філол.наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 2020. С.78

³⁴ Франко З. Т. Варіантність чи територіальна відмінність української літературної мови. *Українська історична та діалектна лексика: зб. наук. праць*. Вип. 2. К.: Наукова думка, 1995. С. 175.

писемного ужитку [...], але не припинив свого існування і пішов в «підпілля» (в недруковану продукцію та усне мовлення). У відкритій формі, в друкованому слові, він продовжив своє існування в українській діаспорі»³⁵. І лише в останній редакції «Українського правопису» 2019 року повернуто в українську літературну мову низку невинуватих відкинутих мовних особливостей, зокрема варіантні форми родового відмінка іменників (*радості – радости, любові – любви, осені – осени*), паралельне вживання *i/u* на початку українських і давно засвоєних слів (*ірій – ирій, ірод – ирод*), варіантність у написанні слів іншомовного походження (*аудієнція – авдієнція, пауза – павза, кафедра – катедра, ефір – етер*) тощо.

3. Мовний феномен І. Франка

Література Галичини 1848–1852 рр. відзначалася «деякими спробами наблизитися до народної мови», однак на чисту народну мову перейти не змогла, а для 50-их років XIX століття вже було характерним цілковите засилля язичія, якому сприяв москвофільський рух. Одночасно з москвофільством у 60-их роках XIX ст. в Галичині зародилося т.зв. народовство, яке орієнтувалося на народну мову, не визнаючи язичія. Прихильники цієї течії писали своєї твори місцевим діалектом...»³⁶.

Із 70-их років XIX ст. в українську літературу приходять нове покоління, серед них – І. Франко, який увійшов у консервативне галицьке письменство із уже вповні сформованою «духовною фізіономією»: з естетичною програмою новочасної літератури, із власним розумінням її завдань і тематичних пріоритетів, із оригінальним трактуванням авторської концепції та індивідуального стилю, врешті – з новою концепцією реальної мови, що в сумі мали б прорвати естетичну, тематичну й мовностилістичну блокаду млявої літературної практики й відкрити шлях всеосяжному мистецькому експерименту³⁷. Мовний феномен І. Франка полягав у тому, що природне чуття живої, чистої народної мови, яке змалечку

³⁵ Франко З. Т. Варіантність чи територіальна відмінність української літературної мови. *Українська історична та діалектна лексика: зб. наук. праць*. Вип. 2. К.: Наукова думка, 1995. С. 176.

³⁶ Ковалів П. Значення І. Франка в розвитку літературної мови Галичини. *Записки НТШ. Т. CLXXXIV*: Іван Франко. Збірник доповідей для відзначення 110-річчя народин і 50-річчя смерті Івана Франка. 1968. Ч. II. С. 6.

³⁷ Ціхоцький І.Л. Мова прози Івана Франка (стилістичні новації). Львів: Вид.центр ЛНУ ім.І.Франка, 2006. С.6.

проявилось в письменника, сильно розвинулося: «дар «словесновати» все, що торкалося його вуха, на чому відпочивало зацікавлене око, генетична здатність фіксувати в пам'яті спосіб мовлення рідних, знайомих, подивляти гарну бесіду, а ще праця впродовж усього свідомого життя над збиранням лексичного та фразеологічного матеріалу, – багатьох інших творів усної словесності, – усе це, зміцнене енциклопедичними знаннями в галузі гуманітарних і природничих наук, підсилене ґрунтовною лінгвістичною освітою, практичним знанням багатьох мов та історією їхнього розвитку»³⁸, дало І. Франкові міцну основу для витворення цілісної концепції слова, розуміння особливостей розвитку та функціонування рідної мови. Мислитель вважав, що галицька українська молодь (як нова генерація української інтелігенції) повинна стати рушієм процесу відродження української нації; протистояти внутрішньому ворогові незалежності України – російському лібералізму, який озброєний трьома доктринами: «православ'є, самодержав'є й обрусеніє»³⁹.

Письменник у лінгвосамоідентифікації пройшов складний шлях, у якому постають і період хитань, і період осмислення статусу мови в загальнонаціональному просторі⁴⁰. Однак І. Франко – сильна мовна особистість з високим рівнем комунікативної компетенції, наділена «енергією» думки, що втілена в «енергію» слова, широтою мовленнєвої діяльності, здатністю йти до мовленнєвої стратегії через гнучкість мовленнєвих тактик, умінням висловлювати інтелектуалізований зміст у демократичній формі, тобто враховувати «живу» реакцію на «живе» слово⁴¹.

3.1. Літературна мова в теоретичних засадах

Перші твори І. Франка позначилися мішаниною української, російської і польської мов, оскільки друкувалися в московфільському часописі «Другъ», уживав поет також і діалектні морфологічні форми. Як зауважив Т. Франко, «для мови перших

³⁸ Сербенська О. Мовний світ Івана Франка. Статті, роздуми, матеріали. Монографія. Львів, 2006. С.28.

³⁹ Франко І. Отвертий лист до гал. української молодіж. *Літературно-науковий вістник*. Т. 30. Кн. 4. Львів, 1905. С. 13.

⁴⁰ Загнітко А. Теорія лінгвоперсонології : монографія. Вінниця: Нілан–Лтд, 2017. С. 35.

⁴¹ Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри. Львів: ПАІС, 2006. С. 20-21.

писань Івана Франка характерні чотири -ізми: провінціалізми, германізми, латинізми й польонізми»⁴², у їх основі лежить говірка села Нагуєвичі, що належить до крайньої західної частини наддністрянського та північної частини бойківського діалекту. Загалом на території західної Дрогобиччини поєдналися надсянська, бойківська та наддністрянська говіркові групи⁴³. Як зауважує І. Ціхоцький, «це, очевидно, давало підстави І. Франкові дивитися на говірку рідного села як на відносно інтердіалектну сутність, що не містила маргінальних відхилень від мовної норми західноукраїнського діалектного простору»⁴⁴. Відповідно, унікальність регіону й полягала власне у зародках інтердіалектності – необхідній передумові формування літературної мови. На думку І. Матвіяса, бойкізми найвиразніше відтворює лексика творів І. Франка, натомість фонетичні та граматичні діалектизми відображають особливості галицько-буковинської групи говорів південно-західного наріччя⁴⁵.

Згодом, приєднавшись до народовців, поет орієнтувався лише на українську мову, щоправда, «це не була літературна мова, що усталилася на той час на Наддніпрянщині»⁴⁶; це була «ще тільки сировина, що з неї треба було створити літературну мову як повноцінне знаряддя культурного життя українського народу»⁴⁷. Як припускає Л. Ткач, «галицько-буковинське койне кінця ХІХ – початку ХХ ст. становило собою таке мовне утворення, в якому поєдналися традиції мовлення української освіченої верстви, що формувалися від кінця ХVІ ст., народнорозмовне мовлення у його різноманітних діалектних виявах, а також елементи новоутворюваних соціолектів, що відображали професійне

⁴² Франко Т. «Лис Микита». Критичний розбір поеми І. Франка. *Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка*. Т. ХХІІІ. Львів: Накладом Товариства, 1937. С.31.

⁴³ Пура Я.О. *Говори західної Дрогобиччини*. Ч. 1. Львів : Львівський держ. пед. ін-т, 1958. С.19.

⁴⁴ Ціхоцький І.Л. *Мова прози Івана Франка (стилістичні новації)*. Львів: Вид.центр ЛНУ ім.І.Франка, 2006. С.77.

⁴⁵ Матвіяс І. Діалектна основа мови в творах Івана Франка. *Мовознавство*. 2003. № 1. С. 13.

⁴⁶ Русанівський В. *Історія української літературної мови*. К.: Артек, 2001. С.252.

⁴⁷ Чапленко В. *Історія нової української літературної мови (ХVІІІ століття – 1933 рік)*. Нью-Йорк, 1970. С.152.

розгалуження соціалеми української мови»⁴⁸. Тоді нелегко «було зорієнтуватися, яка лексема має право на існування й використання, оскільки українська мова на той час ще не була унормована...»⁴⁹; майже всі редакції, видання і видавництва були під сильним впливом москвофілів.

Не применшуючи літературної вартости Франкових творів, чимало дослідників, як зауважує І. Ціхоцький, ставило під сумнів мовну вартість його текстів. «Полеміка щодо Франкової мови і мови галицького письменства в цілому не була новою – початки її віднаходимо у «пуристичних» писаннях В. Чайченка (Б. Грінченка)»⁵⁰, який звинувачував галичан у надмірному захопленні «полонізмами», «москалізмами», «провінціалізмами» і «рутенізмами». Поліфункціональність західноукраїнського варіанта літературної мови, постійний опір будь-яким впливам російської мови як вияву агресії та асиміляції і широке територіальне охоплення східноукраїнського варіанта, з перевагою у кількості носіїв викликали у 90-х рр. XIX ст. тривалу дискусію, у якій зіткнулись різні погляди на шляхи розвитку національної української літературної мови, участь у якій взяли з боку східних українців Б. Грінченко, М. Школиченко, А. Кримський, а з боку галицьких – І. Франко, І. Кокорудз, І. Верхратський, О. Маковей. За винятком А. Кримського, І. Кокорудза та частково І. Франка, дискусію було проведено нефахово. «Дискутаннти ставили на перше місце свою льокальну говіркову мову як основу для літературної, а деколи й перевагу своєї говірки над іншою»⁵¹. Однак ця дискусія мала надзвичайно велике значення в розвитку української літературної мови загалом та в творчості І. Франка зокрема, оскільки вона не лише підняла на поверхню ті процеси, які відбувалися в літературній мові, а й змусила українську інтелігенцію хоч частково їх усвідомити. Це була «пересторога галичанам щодо їхніх екстремізмів у запровадженні галицьких мовних елементів до літературної мови, а

⁴⁸ Ткач Л. О. Історичні передумови формування західноукраїнського варіанта літературної мови кінця XIX – початку XX ст. та сучасні аспекти його дослідження. *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць*. Чернівці: ЧНУ, 2009. Вип. 475–477: Слов'янська філологія. С. 251.

⁴⁹ Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. С.617.

⁵⁰ Ціхоцький І.Л. Мова прози Івана Франка (стилістичні новації). Львів: Вид.центр ЛНУ ім.І.Франка, 2006. С.7.

⁵¹ Лев В. Участь І. Франка в творбі української літературної мови. *Записки НТШ*. Т. CLXVI. 1957. С. 130.

великоукраїнцям – щодо нетолерантного ставлення їх до галицьких впливів на літературну мову»⁵². Хоч дискусія і не змінила напрямку розвитку літературної мови, однак її учасники почали більше звертати увагу на мову Великої України. І. Франко, узявши в ній участь, виступив проти надання переваги в українській літературній мові східноукраїнським елементам, однак був за те, щоби використовувати всі «відтінки, котрих годі не бачити, на котрих тяжко гніватися»⁵³.

У статті «Говоримо на вовка – скажімо і за вовка» (1891) І. Франко зазначив: «Мені бажалось би своїми увагами докинути цеглинку до взаємного порозуміння між українцями і галичанами на полі язиковім і таким способом причинитися до полагодження одного дуже важного питання – будучої єдності і одноцільності нашої літературної мови, будучої, повторюю, бо тепер ми ще її не маємо і задля, звісних, дуже важних причин мати не можемо»⁵⁴. У питанні єдності літературної мови Іван Франко виходив із того, що вона є важливим об'єднувальним, консолідувальним чинником будь-якої нації, а її відсутність пояснював відповідними історичними обставинами – «Галичина 1772 р. перейшла під панування Австрії і втягнена була в культурний круг, дуже відмінний від того, в який втягнена була решта України»⁵⁵. Слушно зауважив В. Грещук, вказавши, що «для тогочасної України, яка впродовж кількох століть була поділена і входила до складу різних держав, проблема літературної мови, спільної для всіх українців, була особливо актуальною і значущою. Та обставина, що Наддніпрянщина, Галичина, Закарпаття тривалий час, власне від занепаду Галицько-Волинського князівства, не становили собою державної, політичної цілості, позначилося на культурі і мові українців»⁵⁶. І. Франко, окреслюючи причини й історію втрати державности, відзначив

⁵² Шерех Ю. Мовна дискусія 1891–1893 років і участь у ній Івана Франка. *Рідне слово*. 1946. Ч. 6. С. 79.

⁵³ Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII століття – 1933 рік). Нью-Йорк, 1970. С. 153.

⁵⁴ Франко І. Говоримо на вовка – скажімо і за вовка. *Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах*. Т. 28. К.: Наукова думка, 1980. С. 171.

⁵⁵ Франко І. Говоримо на вовка – скажімо і за вовка. *Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах*. Т. 28. К.: Наукова думка, 1980. С. 174.

⁵⁶ Грещук В. Роль Івана Франка у формуванні єдиної української літературної мови. *Вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. Ч. 2. Івано-Франківськ: [б.в.], 2007. С. 29. URL: <http://lib.if.ua/franko/1311683953.html>

виняткову роль української мови, яка, незважаючи на різні несприятливі умови, зберігає єдність нації в просторі й часі.

Каменяр надзвичайно глибоко розумів вагу соборної літературної мови та мав чітку позицію щодо важливості всіх говорів. Але згодом, «вступивши в ХХ ст., змінив свою думку, зрозумівши, що без оволодіння мовою Котляревського і Шевченка, жоден письменник у нову українську літературу не ввійде»⁵⁷. Над культурою своєї мови поет спочатку працював мало, пишучи звичайною «галицькою говіркою», але, як зазначив І. Огієнко, «Драгоманова наука про літературну мову проте не пішла Франкові на марне, а він був його вірним учнем, і пізніш Франко рішуче повернув у своїй мові на схід і став більше працювати над своєю мовою»⁵⁸. І. Франко обстоював зближення мови галицьких письменників і літературної мови Східної України, присвятивши все своє письменницьке життя «утвердженню єдиної для всього українського народу літературної мови і своєю науково-теоретичною і художньою практикою істотно сприяв тому, щоб літературна мова західноукраїнських земель, як і західноукраїнська література в цілому, вийшли за регіональні межі і прилучились до загальноукраїнських, загальнонаціональних»⁵⁹. Каменяр ніколи не стояв осторонь полеміки щодо питання функціонування й розвитку української мови. Як зауважила Т. Панько, поет розумів, що «літературна мова живиться діалектизмами, головним чином, лексичними та фразеологічними, одночасно зберігаючи стабільність своїх норм. Літературне їх уживання доцільне тоді, коли діалектизм розширює номінативні засоби літературної мови, збагачує її виражальні можливості»⁶⁰. Умотивовані певними комунікативними чи емотивними потребами, діалектизми, на думку І. Франка, поступово можуть набувати статусу літературної мови.

У розвідці «Літературна мова і діалекти» (1907) І. Франко чітко окреслив своє бачення єдиної української літературної мови, при

⁵⁷ Русанівський В. Історія української літературної мови. К.: Артк, 2001. С.252.

⁵⁸ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Либідь, 1995. С.183.

⁵⁹ Закревська Я.В. Погляди Івана Франка на роль народної мови в процесі утвердження єдиної української літературної мови. *Іван Франко і світова культура: Матеріали міжнар. симпоз. ЮНЕСКО (Львів, 11–15 верес. 1986 р.)*: У 3 кн. / упоряд. Б.З. Якимович. К.: Наук. думка, 1989. Кн. 2. С. 142. URL: <http://prima.lnu.edu.ua/ifranko/svitova%20kul'tura/zakrevska.htm>

⁶⁰ Панько Т. І. До проблеми формування та уніфікації української мови. *Мовознавство*. 1990. № 1. С. 14.

цьому вже розуміючи, що пріоритет треба віддати східноукраїнському варіанту. «Наша літературна мова в остатніх десятиліттях таки значно виробила ся. Кождий, хто брав ся писати тою мовою, на скільки черпав із книжкової традиції, мусів черпати зачинати від Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусить бачити, що тут, у мові тих письменників, лежить основа того типу, яким мусить явити ся вироблена літературна мова всіх Українців. Уже хоча би тому, що та мова на величезному просторі від Харкова до Кам'янця Подільського виявляла таку однотайність, такий брак різкіших відмін, який в повні відповідав українському національному типови, також «вимішаному» і вирівняному в цілій масі, як мало котрий подібний тип у світі. І от кождий, Галичанин чи Українець, хто бажає друкованим словом промовити до найбільшої маси українського народу, мусить уживати мови тої найбільшої маси, а до того мови виробленої найбільшим числом талановитих та популярних письменників»⁶¹. І. Франко став систематично наближати свою мову до наддніпрянської, однак вважав, що «кожна літературна мова доти жива і здібна до життя, доки має можливість з одного боку всисати в себе всі культурні елементи сучасности, значить, збогачувати ся новими термінами, та висловами відповідними до прогресу сучасної цивілізації, не тратячи при тім свого основного типу і не переходячи в жаргон якоїсь спеціальної верстви чи купи людей, а з другого боку доки має тенденцію збогачувати ся чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору». Письменник ставився дуже критично і до себе, і до мови, яка функціонувала в Галичині, зазначаючи, що «у нас в Галичині, де друковано і писано довжелезний ряд граматик від Могильницького до Огоновського, де ті граматики товкмачено тисячам інтелігентних дїтей у голови на шкільній лаві, все таки знає нашої мови дуже мало, язик поплутаний і запоганений, язикове почуте у всіх що пишуть і говорять нашою мовою, зовсім затемнене і затуплене»⁶². Ось тому, вважає М. Лесюк, І. Франко й орієнтувався на мову письменників з Великої України, «хоча там також тривалий

⁶¹ Франко І. Літературна мова і діалекти. *Літературно-науковий вістник*. 1907. Т. XXXVII. Кн. 2. С. 226.

⁶² Франко І. Літературна мова і діалекти. *Літературно-науковий вістник*. 1907. Т. XXXVII. Кн. 2. С. 225.

час українська мова була під забороною, не була впорядкована і кожен письменник також використовував її на власний розсуд»⁶³.

Мовний феномен І. Франка необхідно розглядати з позицій реконструйованої мовної свідомості мислителя й тогочасного українського суспільства, не оцінюючи його з погляду носія української літературної норми, орієнтованого на сучасну мовну норму. «Мовна свідомість давніх українців «опредметнена» передусім у текстах, для адекватного прочитання яких потрібне ґрунтовне вивчення мовно-культурного контексту епохи»⁶⁴. Власне епоху становлення української літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст. у Галичині, її кристалізацію та витворення літературної норми відображають морфологічні особливості, відтворені в поетичних та прозових творах І. Франка. Значний вплив на утвердження спочатку дескриптивної, а потім і прескриптивної норми, мали письменники, які вживали ті чи інші варіантні форми, популяризуючи їх. Очищення власних творів від вузьких діалектизмів, пошук кращих іменникових, прикметникових, займенникових та дієслівних словоформ було особливістю творчості І. Франка. Різноманітність відмінкових форм у поетичних збірках, виданих за життя І. Франка, свідчать про те, що «мова не була кодифікована, унормована і він [І. Франко – І.Ш.] інтуїтивно вишукував форми, які б були оптимальними»⁶⁵. Поряд із формами, характерними для мовлення тогочасних галичан, І. Франко використовував також і «східні» форми, тобто поет прагнув знайти найкращий варіант.

С. Смаль-Стоцький у праці «Іван Франко і українська літературна мова» (1926) наголошував, що однією з найбільших заслуг Франка є те, що «він надзвичайним способом причинився до вироблення, очищення, збагачення української літературної мови»⁶⁶. Учений намагався виправдати будь-які хитання у виборі форм іменників, зазначаючи, що мова І. Франка «дуже жива, не закована в ніякі пута.

⁶³ Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. С.620.

⁶⁴ Дидик-Меуш Г. Реконструкція мовної свідомості: два світогляди – одна мова. *Діалектологічні студії. 9: Запозичення та інтерференція* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2010. С. 594.

⁶⁵ Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. С.635.

⁶⁶ Смаль-Стоцький С. Франко і українська літературна мова. *Літературно-науковий вісник*. 1926. Річник XXV. Т. ХС. Кн. VI. С. 131.

Живе народне чуття для гомінкої гармонії мови веде його певно і без вагання при доборі слів і їх форм, при звуковім складі віршів»⁶⁷. Проаналізувавши поему «Іван Вишенський», С. Смаль-Стоцький виявив «цікаві» особливості «у мужеських, женських, середних іменниках», у прикметниках, займенниках та дієсловах. Таку різноманітність форм учений мотивує також і поетичною необхідністю та вимогами ритму, рими, інтонації, вказуючи, що це «не самоволя в доборі форм, а просто конечність»⁶⁸.

І. Франко удосконалював мову своїх творів, зокрема поетичних, «поправляв [їх – *I.III.*] скрізь, де це тільки було можливо», перевидавав збірки своїх творів «з численними поправками язиковими»⁶⁹, про що неодноразово зауважував у передмовах до перевидавань – це привело до наявності кількох редакцій одного поетичного твору. Протягом усього свого життя поет прагнув до витворення загальноукраїнської літературної мови, тому, перевидаючи свої твори, поет «робив поправки в давнішій мові їх відповідно до своїх нових поглядів на справу. Вивчаючи виправлення, які зробив Франко в давніших текстах творів, ми бачимо, що становило його окрему індивідуальну мову, його характерні вислови, звороти, будову фраз, його улюблені слова». Це можна простежити на прикладі поеми-казки І. Франка «Лис Микита». Т. Франко, детально проаналізувавши п'ять її прижиттєвих перевидавань, звернув увагу на правопис та варіант літературної мови, якими послуговувався поет:

I. 1891 р.; надрукований т.зв. етимологічним правописом, себто «максимовичівкою».

II. 1896 р.; правопис т.зв. фонетичний: *світ, тіло*; мова виправлена.

III. 1902 р.; поправлене на східноукраїнський лад; правопис: *зіле, світ, зняв ся, але сніг*.

IV. 1909 р.; передрук з III видання з малими змінами.

V. 1914 р.; передрук з II видання; правопис: *світ, тіло*⁷⁰.

⁶⁷ Там само. С. 138.

⁶⁸ Там само. С. 139.

⁶⁹ Корнієнко Н. П. Авторські зміни в мові творів Івана Франка. *Наукові записки. Т. VII. Присвячений сторіччю з дня народження І.Я. Франка. Серія філологічна*. Львів: Львівський держ.пед.ін-т, 1956. С. 20.

⁷⁰ Франко Т. «Лис Микита». Критичний розбір поеми І. Франка. *Збірник філологічної секції Наукового товариства імени Шевченка*. Т. XXIII. Львів: Накладом Товариства, 1937. С. 5.

Як зазначає О. Гузар, «початок 80-их рр. XIX ст. засвідчив у Галичині наявність двох орфографічних течій. У той час як преса (газета «Дѣло», літературно-науковий журнал «Зоря») перейшла на «максимовичівку», в наукових колах почала здобувати поширення нова система у вигляді «желехівки»⁷¹. Правопис Є. Желехівського, як і «кулішівка», не був у Галичині офіційно визнаний, однак за його допомогою боролися проти «рутенства», проти панування «етимологічної» орфографії. 1886 року С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, проаналізувавши фактичний стан української літературної мови, констатували повний хаос в українських шкільних книжках як щодо мови, так і щодо правопису. Помітні зрушення на шляху до утвердження фонетичного правопису в Галичині стали відчутними 1893 р., коли вийшла друком «Руська граматика» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера. Загалом правила правопису, викладені в граматичці, зводилися до таких змін:

- повністю було ліквідовано букву ъ (*нес, стил*);
- після букв *б, в, м, р, п, ч, ж, ш, щ* не потрібно було писати ь (*кров, муж*);
- замість букви *і*, де вона звучала як *і* та *и*, потрібно писати *и* (*ишия, мити*);
- для розрізнення букв *ь, і, ѓ, и, љ* треба звертати увагу на те, що при вимові одного звука [і] – пишеться [і]; при вимові перед [і] звука [й] або пом'якшеного попереднього приголосного – пишеться [ї];
- правильним вважати написання *є*, а не *ье* (*житє*);
- правильним вважати написання прийменника *від* (а не *оть* або *водъ*);
- частка *ся* пишеться окремо від дієслів тощо⁷². Відповідно, у передмові до другого видання «Лиса Микити» 1896 р. І. Франко зазначив, що «невідповідну до духа нашої мови старосвітську правопись перемініено на фонетичну, що дозволяє віддати гнучкість та мелодійність нашої мови»⁷³. Такі правописні зміни

⁷¹ Гузар О. Галицька правописна система 80–90-років XIX ст. *Український правопис і наукова термінологія: проблеми норми і сучасність*. Матеріали засідань Мовознавчої комісії і Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1996–1997 рр. Львів, 1997. С. 39.

⁷² Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Руська граматика. Вид. 1. Львів: НТШ, 1893. С. 26-40.

⁷³ Франко І. Хто такий Лис і відки родом? *Франко І. Лис Микита*. Третє поправлене видання. Львів: Накладом Руського Товариства педагогічного, 1902. С. XV.

прослідковуємо й у перевиданнях та пізніших виданнях поетичних збірок.

І. Франко в розвідці до цієї поеми-казки «Хто такий «Лис Микита» і відки родом?» вказував на те, що «в тих частях, що лишилися з першого видання, мало котра строфка лишилася без зміни, багато дечого пододавано, повигладжувано, виправлювано. Я дбав про те, щоби мова мосї перерібки, не тратячи основного характеру галицько-руського наріччя, все-таки не разила й Українців і наближувала ся до тої спільної Галичанам і Українцям літературної мови української, котрої витворене так дуже потрібне для нашого суцільного літературного розвою»⁷⁴. У передмові до перевидання 1902 р. І. Франко пояснював і свій вибір варіанта літературної мови, яким послуговувався: «Користуючись по части увагами наших знавців, а головню деяких учителів, а почасті й своїм власним язиковим почутем, не в одному далі розвиненим супроти 1896 р., я перед друком шліфував та перебудовував не одну строфу, усуваючи дещо таке, що мені тепер видає ся менш відповідним або слабшим, і старав ся довести по змозі до того, щоб оповідане читало ся гладко, плавно, було ясне й прозоре, щоб із кожної строфки віяло нашим рідним українським духом»⁷⁵.

Отже, І. Франко ніколи не був байдужим до питання рідної мови. Перевидаючи свої твори, він удосконалював їх, підправляв, де це було можливо, і прагнув наблизитися до тієї спільної мови для галичан й українців.

3.2. Поетичні збірки: авторське редагування

Із-поміж збірок поетичних творів І. Франка саме збірка «3 вершин і низин» (1887) стала найбільшим набутком у розвитку української поезії після Т. Шевченка і водночас – першим авторським підсумком поетичної діяльності І. Франка за двадцять років. У «Передньому слові» до другого доповненого видання, яке вийшло друком 1893 року, І. Франко «користувався авторським правом і, не тикаючи основної думки, підправляв мову, которе вироблене до ступня мови літературної за остатніх 20 літ все ж таки значно посунулось наперед»⁷⁶. Поет вказував, що в його «давнійших віршах мова не все

⁷⁴ Там само. С. XV.

⁷⁵ Там само. С. V.

⁷⁶ Франко І. 3 вершин і низин. Передне слово. *Франко І. 3 вершин і низин*: Збірник поезій. Друге, доповн. виданє. Львів, накладом Ольги Франко, 1893. С. 4.

чиста» та пояснював це тим, що «особисто переходив деякі такі ступні розвитку [...], де панувало намагане притлумити почуте живої, чистої народної мови, котре з малку ще було у мене сильно розвите. На мні в мініатурі повторилось те, що в великім розмірі бачимо на всій галицько-руській літературі: школа, граматики і спори язикові прибили і закаламутили чистоту народної мови»⁷⁷. Як зауважила Я. Закревська, до розуміння та розв'язання складних мовних питань, зокрема «до оцінки ролі та функцій народної мови в процесі утвердження загальнонаціональної літературної мови, І. Франко підходив не стихійно, не просто як «син Яця-ковалє», що вийшов з діалектного середовища, з якого виніс знання і особливу прихильність до нього»⁷⁸. Письменник був добре обізнаним із лінгвістичними працями про різні слов'янські мови, а також із мовною ситуацією, з національно-визвольними і культурно-освітніми рухами у слов'янському світі. І. Франко черпав слова із місцевої говірки, з мови інших українських письменників, здебільшого східних, що зумовлено його поїздками до Києва. Стаючи на шлях зближення мови галичан до наддніпрянців, поет приймає щораз більше панівних у літературній мові «східних елементів лексичних, морфологічних, синтаксичних, а крім того впроваджує в свою мову багато ознак західноукраїнських, які за його прикладом стають загально-українські, літературні»⁷⁹.

Участь І. Франка у дискусії 1891 року стала поштовхом до виправлення творів, зокрема і поетичних. Відповідно, пізніші поетичні твори репрезентують удосконалення мови І. Франка, що зумовлено титанічною працею над мовою своїх творів і «послідовних редакцій цієї мови в напрямі наближення її до великоукраїнської»⁸⁰. У 1896 році Іван Франко опублікував ліричну драму «Зів'яле листе», яку згодом було перевидано 1911 року в Києві. У «Передньому слові до другого видання» І. Франко коротко зазначив, що «де можна

⁷⁷ Франко І. З вершин і низин. Переднє слово. *Франко І. З вершин і низин*: Збірник поезій. Друге, доповн. видане. Львів, накладом Ольги Франко, 1893. С. 4–5.

⁷⁸ Закревська Я.В. Погляди Івана Франка на роль народної мови в процесі утвердження єдиної української літературної мови. *Іван Франко і світова культура*: Матеріали міжнар. симпоз. ЮНЕСКО (Львів, 11–15 верес. 1986 р.): У 3 кн. / упоряд. Б.З. Якимович. К.: Наук. думка, 1989. Кн. 2. С. 141. URL: <http://prima.lnu.edu.ua/ifranko/svitova%20kul'tura/zakrevska.htm>

⁷⁹ Лев В. Західно-українські признаки мови Івана Франка в його ранніх творах. *Рідне слово*. 1946. Ч. 6. С. 72.

⁸⁰ Шерех Ю. Мовна дискусія 1891–1893 років і участь у ній Івана Франка. *Рідне слово*. 1946. Ч. 6. С. 79.

поробив язикові поправки, хоч се не скрізь було можливе»⁸¹. У проаналізованих поезіях із цих двох видань засвідчено не тільки особливі відмінкові форми іменних частин мови, а й динаміку змін у їх використанні (у порівнянні зі збіркою «З вершин і низин»).

Поетична збірка «Мій Измагд» (1898) стала наступницею громадсько-політичного спрямування «З вершин і низин» та інтимного чуття «Зів'ялого листя» І. Франка. 1911 року виходить друком друге, розширене видання під назвою «Давнє і нове», однак у «Передньому слові» увагу звернено здебільшого на «характер збірки» і немає жодних зауваг щодо мови поезії. Окремі цикли зі збірки «Мій Измагд» (66 поетичних творів), поезії з якої зазнали певних мовних правок, І. Франко доповнив новими віршами (114 поетичних творів).

Свідченням невпинного розвитку І. Франка як поетичного генія є наступна збірка «Із днів журби» (1900), яка репрезентує мовний феномен Каменяра. Спроби поета кодифікувати єдину літературну мову виявляються в поєднанні західноукраїнського та східноукраїнського варіантів української літературної мови. Наступною з-поміж досліджуваних прижиттєвих видань є збірка поезій «Semper tūo», яка вийшла друком 1906 року. У цих поезіях простежуємо подальші спроби унормування іменникових форм при словозміні, у якій чітко поєднуються два варіанти української літературної мови.

Останньою серед досліджуваних поетичних збірок І. Франка є «Із літ моєї молодости» (1914), яка є перевиданням доповненої та переробленої збірки «Баяды и росказы» (1876). Ці дві збірки відображають еволюцію І. Франка як мовознавця, його спробу унормування української літературної мови: від етимологічного правопису до фонетичного, від говіркових форм до нормативних для західно– та східноукраїнського варіантів літературної мови. Позиція І. Франка щодо правописної системи зводилася до вимоги відтворювати нею національну специфіку мови в усіх виявах. «Учений повсякчас відстоював необхідність наукового, системного підходу до тих можливостей, що несуть у собі і фонетичний, і етимологічний принцип правопису. І це не випадково саме концепція І. Франка відіграла значну роль в утвердженні фонетичного

⁸¹ Франко І. Переднє слово до другого видання. *Франко І. Зів'яле листе. Лірична драма*. Друге видане. Київ: Друкарня «С.В. Кульженко», 1911. С. 8.

принципу українського правопису, до деякої міри зберігаючи і морфологічні, і етимологічні засади його вироблення»⁸².

Мова І. Франка «за сорок літ літературної діяльності переходила природну еволюцію, як її взагалі переходила письменницька мова на західніх українських землях»⁸³, зазнавала постійного удосконалення та кристалізації, набувала ознак єдиної української літературної мови. «Така вічно жива й чутка людина, як був Франко, ніколи не лишала написаного ним у тому виді, як воно було надруковане колись; що більш, він дуже радо слухав порад і уваг сторонніх людей і, що вважав за справедливе, виправляв краще і зрозуміліше»⁸⁴. Влучно згодом зазначив В. Чапленко, вказавши, що тенденція до очищення літературної мови «від вузьких галицьких льокалізмів мала велике значення взагалі, бо це визначало шлях, яким повинні були йти пізніші галицькі діячі в царині українського мовотворення»⁸⁵. І хоч І. Франко так і не виробив для себе «зразкової мови», однак «важливість літературної мови він розумів і свідомо йшов до неї»⁸⁶. Поет перший у Західній Україні став на шлях мовної уніфікації, оскільки «орієнтуючись на Східню Україну, не забував і своєї рідної говірки чи говірок – як невичерпного джерела живлення української літературної мови»⁸⁷. У цьому й полягає заслуга І. Франка в історії української літературної мови взагалі і в Галичині зокрема.

ВИСНОВКИ

Отже, І. Франко як великий науковець, мовознавець найбільше спричинився до розвитку літературної мови і глибоко розумів, яку

⁸² Гузар О. Іван Франко і становлення єдиного українського правопису. *Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин*: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 25–27 вересня 1996 р.). Львів, 1998. С. 721.

⁸³ Франко Т. «Лис Микита». Критичний розбір поеми І. Франка. *Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка*. Т. XXIII. Львів: Накладом Товариства, 1937. С.31.

⁸⁴ Франкіяна Василя Сімовича / Упорядкування, передмова та примітки Марії Білоус і Зеновія Терлака. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. 29.

⁸⁵ Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII століття – 1933 рік). Нью-Йорк, 1970. С.155.

⁸⁶ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Либідь, 1995. С.178.

⁸⁷ Ковалів П. Значення І. Франка в розвитку літературної мови Галичини. *Записки НТШ*. Т. CLXXXIV: Іван Франко. Збірник доповідей для відзначення 110-річчя народин і 50-річчя смерті Івана Франка. 1968. Ч. II. С. 12.

роль вона відіграє в суспільстві. Письменник не тільки удосконалював свою мову відповідно до розвитку своєї літературної творчості, не тільки виправляв мову своїх ранніх творів, а також дбав про вироблення мови публіцистичної та наукової. На формування мовної особистості Каменяра в контексті епохи кінця XIX – початку XX століття вплинуло декілька чинників: діалектне мовлення говорів південно-західного наріччя, знання кількох мов, набуття певних мовленнєвих навичок у процесі навчання й активної громадської діяльності, світогляд поета, комунікативно-географічний простір, який був динамічним у письменника, час, у який жив і писав Каменяр, умови, в яких перебувала тогочасна Україна тощо.

АНОТАЦІЯ

З'ясовано, що варіантність української літературної мови кінця XIX – початку XX ст., зокрема існування західно- та східноукраїнського варіантів, зумовлена державно-політичною роз'єднаністю українських земель між Російською й Австро-Угорськими імперіями. Для обох варіантів літературної мови були характерні відповідні регіональні норми. Висвітлено своєрідність західноукраїнського варіанта літературної мови, яка здебільшого виявлялася в засвоєнні особливостей говорів південно-західного наріччя, частково – у збереженні архаїчних форм. Мовні явища з відмінностями в західноукраїнському та східноукраїнському варіантах мови проаналізовано на основі мовознавчих праць другої половини XIX – початку XX ст. і здійснено граматичний опис української мови. З'ясовано, що в історії української лінгвістики знаковою працею стала «Граматика» (1893) С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, яка наближалася до норм Східної України, хоч і містила велику кількість мовних особливостей Західної України.

Розвиток мовознавчої думки І. Франка відображено у його лінгвістичних працях, в авторських виправленнях власних текстів, у публіцистиці та епістолярії. І. Франко усвідомлював вагу єдиної літературної мови і намагався зблизити мову галицьких письменників та літературну мову Східної України. З'ясовано, що основними чинниками, які зумовили появу варіантних форм в поезіях І. Франка, є неоднакові суспільно-політичні умови та діалектне оточення, в яких відбувалося становлення літературної мови в Галичині та Великій Україні, що зумовило відмінності в

регіональних нормах, а відтак і наявність двох варіантів літературної мови – західноукраїнського та східноукраїнського. Мовні особливості, репрезентовані в поетичних творах І. Франка, свідчать про становлення української літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст. у Галичині, її кристалізацію та витворення літературної норми.

Література

1. Гузар О. Галицька правописна система 80–90-років ХІХ ст. *Український правопис і наукова термінологія: проблеми норми і сучасність*. Матеріали засідань Мовознавчої комісії і Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1996–1997 рр. Львів, 1997. С. 39–53.
2. Гузар О. Іван Франко і становлення єдиного українського правопису. *Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин*: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 25–27 вересня 1996 р.). Львів, 1998. С. 721–722.
3. Грещук В. Роль Івана Франка у формуванні єдиної української літературної мови. *Вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. Ч. 2. Івано-Франківськ: [б.в.], 2007. С. 29–37. URL: <http://lib.if.ua/franko/1311683953.html>
4. Дидик-Меуш Г. Реконструкція мовної свідомості: два світогляди – одна мова. *Діалектологічні студії. 9: Запозичення та інтерференція* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2010. С. 594–596.
5. Єрмоленко С. Літературна мова. *Українська мова. Енциклопедія* / ред. кол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови). 2-ге вид., випр. і доп. К.: «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана. 2004. С. 318–320.
6. Жилко Ф.Т. Мова Івана Франка (Лекція для студентів-заочників факультету мови і літератури). Київ-Львів: Радянська школа, 1949. 30 с.
7. Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т.1: А–Й. 402 с.; Т. 2: К–О. 350 с.
8. Загнітко А. Теорія лінгвоперсонології : монографія. Вінниця: Нілан–Лтд, 2017. 136 с.
9. Закревська Я.В. Погляди Івана Франка на роль народної мови в процесі утвердження єдиної української літературної мови. *Іван Франко і світова культура*: Матеріали міжнар. симпоз. ЮНЕСКО

(Львів, 11–15 верес. 1986 р.): У 3 кн. / упоряд. Б.З. Якимович. К.:
Наук. думка, 1989. Кн. 2. С. 141–145. URL:
<http://prima.lnu.edu.ua/ifranko/svitova%20kul'tura/zakrevska.htm>.

10. Зарінова М.В. Лексична варіантність в українській літературній мові кінця XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. філол.наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 2020. 211 с.

11. Ковалів П. Значення І. Франка в розвитку літературної мови Галичини. *Записки НТШ. Т. CLXXXIV: Іван Франко. Збірник доповідей для відзначення 110–річчя народин і 50–річчя смерти Івана Франка*. 1968. Ч. II. С. 5–12.

12. Корнієнко Н. П. Авторські зміни в мові творів Івана Франка. *Наукові записки. Т. VII. Присвячений сторіччю з дня народження І.Я. Франка. Серія філологічна*. Львів: Львівський держ.пед.ін-т, 1956. С. 19–59.

13. Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри. Львів: ПАІС, 2006. 326 с.

14. Коцовський В., Огоновський І. Методична граматика української мови. 4-те, попр. вид. Вінніпег: Накладом української книгарні, 1900. 102 с.

15. Лев В. Західно-українські признаки мови Івана Франка в його ранніх творах. *Рідне слово*. 1946. Ч. 6. С. 61–72.

16. Лев В. Участь І. Франка в творбі української літературної мови. *Записки НТШ. Т. CLXVI*. 1957. С. 125–132.

17. Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. 734 с.

18. Матвіяс І. Варіанти літературних мов. *Культура слова: міжвідомчий збірник*. К.: Наукова думка, 1994. № 45. С.6–9.

19. Матвіяс І. Відображення особливостей говорів у мові української художньої літератури. *Мовознавство*. 2008. № 6. С. 3–12.

20. Матвіяс І. Діалектна основа мови в творах Івана Франка. *Мовознавство*. 2003. №1. С. 11–16.

21. Матвіяс І. Особливості словозміни в західноукраїнському варіанті літературної мови. *Українська мова*. 2011. № 5. С. 11–14.

22. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Либідь, 1995. 296 с.

23. Панько Т. І. До проблеми формування та уніфікації української мови. *Мовознавство*. 1990. № 1. С. 8–17.
24. Пура Я. О. Говори західної Дрогобиччини. Ч. 1. Львів : Львівський держ. пед. ін-т, 1958. 88 с.
25. Русанівський В. Історія української літературної мови. К.: Артек, 2001. 392 с.
26. Сербенська О. Мовний світ Івана Франка. Статті, роздуми, матеріали. Монографія. Львів, 2006. 372 с.
27. Сімович В. Граматика української мови для самовчання та в допомогу шкільній науці. Друге видання з одмінами й додатками. Київ–Ляйпціг: Українська накладня, 1919. 584 с.
28. Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови. Вид. 3. Відень, 1914. 202 с.
29. Смаль-Стоцький С. Франко і українська літературна мова. *Літературно-науковий вісник*. 1926. Річник XXV. Т. ХС. Кн. VI. С. 131–141.
30. Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Руска граматика. Вид. 1. Львів: НТШ, 1893. 175 с.
31. Тимченко Є. Українська граматика. 2-ге вид. К.: Друкарня Ун-ту св. Володимира Акц. Т-ва друк. і видавн. діла, 1917. 168 с.
32. Ткач Л. О. Історичні передумови формування західноукраїнського варіанта літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст. та сучасні аспекти його дослідження. *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць*. Чернівці: ЧНУ, 2009. Вип. 475–477: Слов'янська філологія. С. 237–249.
33. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, О. Г. Годор; за ред. С. Я. Єрмоленко. Київ: Либідь, 2001. 222 с.
34. Франкіяна Василя Сімовича / Упорядкування, передмова та примітки Марії Білоус і Зеновія Терлака. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. 234 с.
35. Франко З. Т. Варіантність чи територіальна відмінність української літературної мови. *Українська історична та діалектна лексика: зб. наук. праць*. Вип. 2. К.: Наукова думка, 1995. С. 169–173.
36. Франко І. Говоримо на вовка – скажімо і за вовка. *Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах*. Т. 28. К.: Наукова думка, 1980. С. 167–175.

37. Франко І. З вершин і низин. Передне слово. *Франко І. З вершин і низин*: Збірник поезій. Друге, доповн. виданє. Львів, накладом Ольги Франко, 1893. С. 3–5.

38. Франко І. Літературна мова і діалекти. *Літературно-науковий вістник*. 1907. Т. XXXVII. Кн. 2. С. 225–230.

39. Франко І. Отвертий лист до гал. української молодіжи. *Літературно-науковий вістник*. Т. 30. Кн. 4. Львів, 1905. С. 1–19.

40. Франко І. Передне слово до другого видання. *Франко І. Зівяле листе. Лірична драма*. Друге виданє. Київ: Друкарня «С.В. Кульженко», 1911. С. 7–8.

41. Франко І. Хто такий Лис і відки родом? *Франко І. Лис Микита*. Третє поправлене видання. Львів: Накладом Руського Товариства педагогічного, 1902. С. V–XV.

42. Франко Т. «Лис Микита». Критичний розбір поеми І. Франка. *Збірник філологічної секції Наукового товариства імени Шевченка*. Т. XXIII. Львів: Накладом Товариства, 1937. 101 с.

43. Ціхоцький І.Л. Мова прози Івана Франка (стилістичні новації). Львів: Вид.центр ЛНУ ім.І.Франка, 2006. 290 с.

44. Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII століття – 1933 рік). Нью-Йорк, 1970. 446 с.

45. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. Чернівці: Рута, 1998. 208 с.

46. Шерех Ю. Мовна дискусія 1891–1893 років і участь у ній Івана Франка. *Рідне слово*. 1946. Ч. 6. С. 73–79.

47. Ястремська Г. Діалектний простір Галичини: говірки української мови. *Українська мова в Галичині: історичний вимір / відп.ред. Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. С. 55–106.

Information about the author:

Shmilyk Iryna Dmytrivna,

Candidate of Philological Sciences,

Senior Lecturer at the Department of the Ukrainian language

Lviv Polytechnic National University

2/4, Karpinskoho str., Lviv, 79013, Ukraine